

VERANDERENDE VISIES OP MISDAAD EN STRAF

Pieter Spierenburg

Een pompstation langs de weg 's avonds laat. Er stopt een auto waaruit twee mannen springen, hun gezichten bedekt door een bivakmuts. Ze schieten de pompbediende neer, forceren de kassa en gaan er met het geld vandoor. Grof geweld en het zich toeëigenen van andermans bezittingen: zeker als ze in combinatie plaatsvinden, vertegenwoordigen ze bij uitstek ons beeld van de misdaad. Worden de overvallers uiteindelijk gepakt, dan zullen ze ongetwijfeld voor een aantal jaren in de gevangenis belanden. Zitten in de cel: dat is het standaardbeeld van de sanctie die op misdaad kan volgen. Maar het feit dat de twee geschilderde situaties zonder meer begrijpelijk en aan te voelen zijn, neemt niet weg dat de aard van en de visies op criminaliteit en haar bestraffing onderhevig zijn aan historische verandering. Dat geldt met name voor strafvormen, maar laat ik met de criminaliteit beginnen.

Ik kan het verschil tussen toen en nu op een banale manier onderstrepen door erop te wijzen dat er in, pakweg, de achttiende eeuw geen pompstations langs de weg stonden. Ik zou daaraan kunnen toevoegen dat de bivakmuts nog niet was uitgevonden, maar dat achttiende eeuwse overvallers wel eens hun gezicht zwart maakten. Echter, we krijgen het proces van historische verandering beter in het vizier wanneer we afstappen van de standaardbeelden. Toen, zowel als nu, was de criminaliteit veelvormig, maar de samenstelling van het brede scala der misdaad verschilt door de tijd heen. Nu kennen we onder meer milieudelicten, incest, belastingfraude en het overtreden van verkeersregels. Toen hielden rechters zich bezig met opstootjes, sodomie en het verbreken van een opgelegde verbanning. Is het vanuit een hodiëcentrisch perspectief al moeilijk om uiteenlopende misdrijven en overtredingen onder één noemer te brengen, wanneer we de historische ontwikkelingen verdisconteren wordt dat schier onmogelijk. Eigenlijk is het enige gemeenschappelijke element in alle genoemde zaken het feit dat ze verboden zijn.

Laatstgenoemd punt staat dan ook centraal in de beschouwingen van de meeste historici die zich aan het onderwerp wijden. Ze gaan doorgaans uit van een 'operationele definitie' van het begrip criminaliteit. Crimineel gedrag is onwettig gedrag dat, als het ontdekt en vervolgd wordt, leidt tot een strafvonnis door een rechtbank of een vergelijkbare organisatie. Met andere woorden: misdaad is hetgeen je vindt in strafrechtelijke archieven. Deze definitie heeft het voordeel dat ze de meest wetenschappelijke is, omdat ze neutraal staat tegenover de eigen waardering die de historicus mogelijkerwijs aan het gedrag in kwestie zou geven. Ze doet ons tevens inzien dat een poging tot analyse van fluctuaties in het totale volume van criminaliteit een vruchteloze onderneming zou zijn. We zouden dan slechts tot nietszeggende

uitspraken komen, omdat de sociale context rond het ene type misdaad sterk verschilt van die rond het andere type. Het is even weinig zinvol om bijvoorbeeld het aantal inwoners van een stad en de roggeprijzen bij elkaar op te tellen als het is om inbraken en godslasteringen tesamen te nemen. Kwantitatieve studies van trends door historici beperken zich dan ook tot enkele specifieke misdrijven zoals diefstal of doodslag.¹

Op de zeer lange termijn echter verliest elke vorm van kwantificatie zijn zin. Een gewelddadige dood dienen we anders te interpreteren in een samenleving waarin vete en zoen gebruikelijke verschijnselen zijn dan in een samenleving waar men ze niet kent. Zelfs diefstal is geen eenduidig gegeven. Binnen feodale verhoudingen kan het ontvreemden van iemands vee primair tot doel hebben om zijn kracht te testen en hem uit te dagen deze daad te wreken. Wanneer een staatsorganisatie min of meer vaste vorm aanneemt worden dergelijke conflictueuze handelingen mede gezien als tegen die staat of haar vertegenwoordigers gericht. Het verboden gedrag tast de 'vrede' aan die de overheden wensen te handhaven. De staat speelt derhalve een cruciale rol wanneer het om de geschiedenis van de misdaad gaat. Dat volgde reeds uit de gehanteerde definitie: het zijn natuurlijk de overheden die bepalen wat onwettig en strafbaar is. We zouden dan ook pas vanaf de zestiende eeuw, als de staatsvormingsprocessen in Europa in versnelling raken, van criminaliteit mogen spreken. De overheden herdefiniëren een aantal traditioneel verboden handelingen, met betrekking tot eigendom of geweld of rakend aan de religieuze sfeer, als vervolgbare misdrijven. Daarnaast voegen ze nieuwe strafbare handelingen aan deze rij toe: bedelen en smokkelen bijvoorbeeld.

De geschiedenis van de criminaliteit vervolgens, is vooral die van de dynamiek van locale sociale relaties in wisselwerking met een overkoepelende organisatie, met name de staat. Twee elementen wil ik eruit lichten. Op de eerste plaats betreft dat de dynamiek van processen van criminalisering en decriminalisering. Sommige gedragingen gaan geleidelijk onder de categorie van misdaad vallen, terwijl andere juist daarbuiten raken. Zo worden in de loop van de achttiende eeuw een aantal oude rechten als het hout sprokkelen op wat tevoren gemene gronden waren tot strafbare feiten omgevormd. Anderzijds worden toverij en hekserij niet langer als delicten gezien. Bij processen van criminalisering en decriminalisering speelt de staat de hoofdrol, maar de zich daar al dan niet aan conformerende opinie binnen locale gemeenschappen is eveneens van belang. Die gemeenschappen staan centraal in het tweede element, noties van eer. Lange tijd speelden eergevoelens een belangrijke rol bij diverse strafbare handelingen, vooral bij gewelddadige. Volgens de heersende normen kon de aantasting van iemands eer uiteindelijk alleen door fysieke aanval of vergelijkbare drastische maatregelen ongedaan worden gemaakt. We zien dat nog in de tweede helft van de negentiende

1 Zie V.A.C. Gatrell ed., *Crime and law. The social history of crime in Western Europe since 1500* (Londen 1980); Douglas Hay, 'War, dearth and theft in the 18th century: the record of the English courts', *Past and Present* 95 (1982) 117-60; John M. Beattie, *Crime and courts in England, 1660-1800* (Oxford 1986).

eeuw weerspiegeld in de motieven van brandstichters in Opper Beieren.² Daarnaast vormden zich andere noties van eer die gecentreerd waren rond iemands sexuele reputatie of economische soliditeit en die eveneens repercussies hadden voor de aard van de criminaliteit.

Laat ik nu de veranderende visies op bestraffing onder de loupe nemen. Noch in het verleden noch in onze tijd was of is straf simpelweg een reactie op normovertredend gedrag. In een recente poging om een overkoepelende theorie over dit fenomeen te ontwerpen, komt de criminoloog David Garland tot de conclusie dat straf als een complexe sociale institutie te beschouwen is, die op haar beurt een rol speelt in het proces van cultuurvorming.³ Veranderende strafvormen weerspiegelen sociale en culturele veranderingen. Ook hier is het proces van staatsvorming cruciaal. Het moge duidelijk zijn dat in een samenleving waar vetes en persoonlijke genoegdoening prevaleren, geen sprake van straf kan zijn. Bestrafing impliceert een autoriteitsrelatie. Evenals ten aanzien van noties van criminaliteit geldt dat een min of meer ontwikkeld en stabiel strafsysteem pas in werking is vanaf de zestiende eeuw. De veranderingen die het vervolgens ondergaat zijn een functie van enerzijds de verdergaande stabilisering en ontpersoonlijking van staten en anderzijds de culturele en sociaalpsychologische ontwikkelingen. Ik wil vooral op laatstgenoemd aspect doorgaan.

Op de lange duur, van de zestiende tot het eind van de negentiende eeuw, zijn er twee primaire ontwikkelingen in het strafsysteem waar te nemen. De bestraffing wordt geleidelijk aan minder op het lichaam gericht en ze verliest haar openbare karakter. We zien die ontwikkelingen op veel niveau's plaatsgrijpen, maar twee uitingen ervan zijn met name te noemen: het verdwijnen van publieke vonnisvoltrekkingen op het schavot en de komst van de gevangenis, eerst in de vorm van tuchthuizen met dwangarbeid, later en vooral ook in Nederland in de vorm van eenzame opsluiting. Omdat ik reeds eerder uitvoerig over deze ontwikkelingen publiceerde, volsta ik er thans mee ze aan te stippen.⁴ Ik zal hier uitweiden over de verklarende context waarin we ze kunnen plaatsen.

De trend naar een meer besloten strafvoltrekking was een onderdeel van het meer omvattende proces van privatisering. Binnen Europese samenlevingen vond er ook op andere levensterreinen een verschuiving plaats van openheid naar afzondering. Vaak, maar niet altijd hadden die terreinen met het lichaam te maken. We kunnen de trend naar afzondering waarnemen in zulke uiteenlopende sferen als die der sexualiteit, krankzinnigheid, het huwelijk, het gemeenschapsleven en de dood. Een versnelling in het proces

2 Zie Regina Schulte, *Das Dorf im verhör. Brandstifter, kinds-mörderinnen und Wilderer vor den Schranken des bürgerlichen Gerichts Oberbayern, 1840-1910* (Reinbek bei Hamburg 1989).

3 David Garland, *Punishment and modern society* (Chicago 1990).

4 Pieter Spierenburg, *The spectacle of suffering. Executions and the evolution of repression: from a preindustrial metropolis to the European experience* (Cambridge 1984); Pieter Spierenburg, *The prison experience. Disciplinary institutions and their inmates in early modern Europe* (New Brunswick, N.J. 1991); voor een beknopte samenvatting, zie Pieter Spierenburg, *De verboden betovering. Mentaliteitsgeschiedenis van pre-industrieel Europa* (Hilversum 1988) hoofdstuk 7.

Afb.2 Uit: Robert Hughes, *De fatale kust. Het epos van Australië* (Amsterdam, 1989) 208-209.

van privatisering vond plaats tussen circa 1750 en circa 1850. Toen brak onder meer het gesloten ker gezin door en begon de verhulling van de dood. In ongeveer dezelfde tijd voltrok zich het proces waarbij openbare strafvoltrekkingen uiteindelijk verdwenen. Dat proces was een uiting van privatisering in het algemeen en speciaal verbonden met de verhulling van de dood.

Maar verhulling was niet de enige trend binnen het strafsysteem. Dat systeem veranderde tevens voorzover het minder gericht werd op geweld en het toebrengen van fysiek leed. Voorzover het dat aspect betreft, ligt de verklarende factor primair in veranderende houdingen ten opzichte van het lichaam. Hoewel de betreffende veranderingen een complex karakter hadden, zoals enkele auteurs recentelijk benadrukten, kunnen we twee prominente aspecten eruit lichten.⁵ Het eerste is dat van de mate van aanvaarding van geweld en fysiek lijden in de samenleving. Ook in het dagelijks leven bestond er een relatieve tolerantie en gelatenheid tegenover geweld, dat overigens vaak in geritualiseerde vorm werd toegepast, tot ver in de zeventiende eeuw. Een recente studie bevestigt dit nog eens voor Noord-Frankrijk en de Zuidelijke Nederlanden.⁶ Zoals dorpelingen en stedelingen betrekkelijk snel tot fysieke

5 Zie bijvoorbeeld Randall McGowen, 'The body and punishment in 18th century England', *Journal of modern history* (1987) 651-79; Steven Robert Wilf, 'Anatomy and punishment in late 18th-century New York', *Journal of social history* 22,3 (1989) 507-30.

6 Robert Muchembled, *La violence au village. Sociabilité et comportement populaires en Artois du 15e au 17e siècle* (Turnhout 1989).

aanval overgingen en licht dachten over de gevolgen, zo was ook het lijden van misdadigers geen probleem voor hen. Straf bracht fysiek leed met zich mee; dat was een taal die de meesten verstonden.

Het tweede prominente element binnen de houdingen ten opzichte van het lichaam had te maken met eer en de fysieke integriteit. We zagen dat eergevoel ook van belang was voor de aard van de criminaliteit. Dezelfde code die het noodzakelijk maakte om een aantasting van de eer langs fysieke weg te repareren zorgde er tevens voor dat het als infaam gold om geslagen of anderszins toegetakeld te worden. Het was eerloos om te lijden; dat was het lot van verliezers die erom werden geminacht. De veroordeelden op het schavot werden derhalve niet alleen gezien als personen die de hen gegeven behandeling verdienden, maar ook als lieden die daardoor met het stigma van de infamie behept raakten. De ultieme vernedering was om geheel opengesneden te worden, zoals de traditionele sanctie op landverraad in Engeland voorschreef. Weliswaar was het aantal veroordeelde landverraders beperkt, maar een grotere groep misdadigers onderging een vergelijkbaar lot na hun dood. Uit diverse Europese landen horen we dat veroordeelden in afwachting van hun terechtstelling banger waren voor de dissectie in het anatomisch theater dan voor hun naderend einde. De behandeling in de snijkamer impliceerde een grotere inbreuk op de integriteit van hun lichaam dan een ophanging of onthoofding en was dus veel infamer.

Vanaf het eind van de zeventiende eeuw echter begonnen de noties van eer in grote delen van Europa te veranderen. Eer werd steeds minder geassocieerd met iemands uiterlijke verschijning en zijn vermogen om zijn volgelingen fysieke bescherming te bieden. Het eerbegrip werd vergeestelijkt; het werd verbonden met ideeën over deugd en uiteindelijk ontdaan van status connotaties. Ongeveer gelijktijdig worden de eerste tekenen van gevoeligheid tegenover het zien van fysiek leed waarneembaar onder de elites. De relatieve aanvaarding van geweld was voor hen niet langer vanzelfsprekend. Deze twee gelijktijdige mentaliteitsveranderingen waren onderling verbonden; beide hadden te maken met een afnemend belang van lichamelijke bravoure.

Maar gedurende nog eens zo'n honderd jaar leidde dit niet tot een zonder meer afkeuren van het schouwspel der lichamelijke bestraffing. Tot het eind van de achttiende eeuw waren de elites nog in staat de symboliek te onderkennen die inherent was aan lijf- en doodstraffen. Ze stelden zich de samenleving voor in termen van biologische metaforen en spraken, met name in Engeland, van 'het politiek lichaam.' Bij het kijken naar een terechtstelling stelden zij zich gerust met de gedachte dat de verwijdering van een ziek lidmaat de gezondheid van het maatschappelijk lichaam bewerkstelligde. Die gedachte was niet langer houdbaar toen tegen het eind van de achttiende eeuw hun identificatie met het lijden van individuele mensen toenam. Vanaf ongeveer 1770 ontwikkelden personen uit de elite een medegevoel, ook met schuldigen op het schavot. Derhalve vermochten ze de symboliek van fysieke straf niet meer in te zien en zagen ze alleen de pijn die de veroordeelde leed.

Deze verandering voltrok zich dus rond 1800 bij elitegroeperingen, maar het volk volgde hen aanvankelijk niet daarin. Het is überhaupt twijfelachtig of mensen uit het volk ooit echt onder de indruk waren van de retoriek met betrekking tot 'het politiek lichaam'. Waarschijnlijk bleef de meerderheid de fysieke bejegening van misdadigers primair met eerloosheid associëren. We

kunnen dat afleiden uit het feit dat de traditionele angst voor dissectie onder het volk ook in de negentiende eeuw levend bleef. De meerderheid verstond nog steeds de taal van fysiek leed, maar de leidende groepen spraken inmiddels een geheel andere. Zij wensten voortaan het leed van veroordeelden te verbergen en niet hun lichaam, maar de geest te bereiken. Zo ontstond de straf van eenzame opsluiting, die in Nederland extra lang in zwang is gebleven. Pas na de Tweede Wereldoorlog werd definitief gebroken met het systeem van totale afzondering.⁷ In dat systeem was lichamelijk leed vervangen door zwaar psychisch leed en men kan zich afvragen wat voor de betrokkenen zelf erger was.

⁷ Zie hiervoor Herman Franke, *Twee eeuwen gevangen. Misdaad en straf in Nederland* (Utrecht 1990).